

KUR'ÂN'A GÖRE (Hac 22/40) HRİSTİYAN MABETLERİNE GÖSTERİLMESİ GEREKEN SAYGI*

Levent ÖZTÜRK**

THE RESPECT ACKNOWLEDGE TOWARD THE CHRISTIAN SHRINES BY THE
QUR'AN (HAJJ 22/40)

Qur'an (Hajj 22/40) mentions the different kinds of Christian shrines and how they survived. In this paper I show what the main theme in the above-mentioned verse (ayah) is, and how the commentators interpreted the maintenance of these shrines in Islamic regions over the times, and what sorts of practices took place during the Islamic period. In order to explain this issue better, first I will examine the Qur'anic perspective towards to the Christians. I argue that some commentators misunderstood the ayah as they claimed that protection of shrines belongs to their specific times, and interpreted the places in where the name of Allah was mentioned, as only mosques.

Keywords

Qur'an (Hajj 22/40), Christians and Islamic tolerance, Christian shrines.

1- Giriş

İlk insan-ilk toplumdan itibaren Allah'a yönelme ve tapınma duygularının bir tezâhürü olarak pek çok mabet inşa edilmiştir. Bu mabetler diğer dinî

* *Asr-ı Saâdet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumu'nda Hristiyanlar* adıyla basılan (İstanbul 1998) doktora tezimde, diğer konular yanında, tarih içinde kurulan İslâm devletlerinde Hristiyan mabetlerine nasıl bakıldığını da incelemiş, kaynaklardan tespit edebildiğimiz rivâyetleri sunmuştuk. Ancak tarihsel uygulamada, çeşitli sebeplerle çok farklı yaklaşımların bulunduğu bu sürecin kökeninde, Kur'ân-ı Kerîm'in bu konuyla ilgili çerçeveyi nasıl takdim ettiği hususuna yeteri kadar eğilememiştik. Bu makale, o zaman ele alamadığımız bu noktayı tamamlamak üzere hazırlanmış olup, görülebildiği kadarıyla, şu ana kadar müstakil bir çalışma halinde incelenmemiştir.

** Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Doç. Dr., lozturk@sakarya.edu.tr, ozturkl@hotmail.com

unsurlara nazaran tanrı sevgisinin en yüce biçimlenişi şeklinde görülmüştür. Bu bakımdan mabetler, insan belleğinde kutsal bir mekan şeklinde yer etmiş, genelde saygı gösterilmesi ve korunması gereken eserler olarak düşünülmüştür.¹ Bu meyanda Kur'ân-ı Kerîm'de Ka'be, Davud (Kudüs) Mabedi ve diğer mabetlerle ilgili atıfların bulunuşu da ayrı bir ehemmiyeti hâizdir.²

Kur'ân-ı Kerîm'de Hac sûresinin 40. âyetinde semâvî dinlere ait mabetlerin isimleri zikredilmekte ve varlıklarını nasıl sürdürdüklerine dikkat çekilmektedir. Âyetteki bu vurgunun tebyini, asırlar içinde müfessirlerin diğer mabetlerin varlığı konusunu nasıl yorumladığı ve Asr-ı Saâdet'ten itibaren tarihsel süreçte hangi temel uygulamaların karşımıza çıktığı hususu, bunun bir parçası olarak hristiyan mabetlerinin durumu bu yazının ana çerçevesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Kur'ân-ı Kerîm ve Hristiyanlar başlığı altında, genel bir bakış açısının sunulması uygun görülmüştür. Daha sonra bu bütün içinde, özele geçilerek âyetin tahlili ele alınmış ve ardından tarihsel pratik hakkında ana noktalara işaret edilmiştir.

2- Bir Terkîb Sorunu: Kur'ân-ı Kerîm ve Hristiyanlar

Kur'ân-ı Kerîm'in, Asr-ı Saâdet Müslümanlarına diğer inanç sahipleri hakkında bir takım bilgiler verdiği ve onlarla ilişkiler hususunda tedricî olarak şekillenen bir yol belirlediği âşikârdır. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'in cizye âyeti nâzil oluncaya kadar yirmi seneyi bulmayan oldukça kısa bir zaman içinde sergilediği bu tarzın, hızlı ve farklılaşan (değişkenlik gösteren) bir yapı arz etmiş olması, ilk

¹ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Bursa 1999, s. 17-26.

² *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara 2/114, Hac 22/26, 40, Sa'd 38/21. Davud (Kudüs) Mabedi için bk. Güç, 114-115. Güç tarafından verilen bilgilerde, Süleyman tarafından inşa edilen Beyt-i Makdis'in inşasından önce ibadet edilen mekanlar için Musa'nın çölde ibadet ettiği ve Davud tarafından Kudüs'e götürülen 'kutsal çadır' kavramı esas alınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de (Sa'd 38/21) geçen "mihrâb" kelimesi müfessirler ve mütercimler tarafından farklı yorumlanmakla birlikte bu âyette Dâvud Mabedi'nin duvarından bahsedildiğini ileri sürenler de bulunmaktadır. Dolayısıyla mabedin yapımını Süleyman'dan önceki bir tarihe almak mümkün gözükmemektedir. Ancak bugün elimizde bulunan bilgiler Davud'un mabedinden söz etmenin yeterli olmadığı şeklindedir. *Lisânü'l-Arab*'da yer alan bilgilerin bir kısmı da "mihrâb" kelimesinin "yüksek oda", "evin önü", "oda" anlamlarını ön plâna çıkarmaktadır. Diğer bazı bilgiler ise "mihrâb"ın mabed anlamına özel vurgu yapmaktadır. Bk. Muhammed b. Mükerrim b. Manzûr (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1990, I, 305-306.

dönem Müslümanları kadar, daha sonraki Müslümanları da meşgul etmiştir. Bir yanda hoşgörü yaklaşımını tercih eden bilim adamlarının delil olarak ele aldıkları âyetler bulunurken, diğer yanda gayrimüslimlere daha sert yaklaşılması gerektiğini ifade eden bilim adamlarının delil olarak ele aldıkları âyetler dikkatleri çekmektedir. Her bir kesimin kendi yaklaşımlarını ispat etmek üzere mehz alabileceği âyetler, tarihsel süreç dikkate alınmadıkça birbiriyle çelişir görülebilecektir.

Anlayabildiğimiz kadarıyla âyetlerin, olayların gelişimine paralel nâzil oluşları ya da nâzil olan âyetlere göre bazı tarihî hâdiselerin şekillenmesi hususu, göz ardı edilemeyen önemli bir problem olarak karşımızda bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in Asr-ı Saâdet Müslümanlarında örneklendirmeye çalıştığı dinler arası diyalog ve saygı anlayışının sosyo-psikolojik bir hâdisi olması dolayısıyla, teori ve pratik ikilemini her zaman bünyesinde bulundurması, araştırmacılar için temel problemlerden biri olma özelliğini korumaktadır. Bunda kısa bir süreye tekâbül eden Hz. Peygamber devri olaylarının değişkenlik arz eden özelliğinin etkili olduğu açıktır.

Bununla birlikte, nâzil olan âyetlerin, Hz. Peygamber tarafından ortaya konan yorumlar ve uygulamalarla, sürekli olarak gelişmelere açıklık kazandırdığı unutulmamalıdır. O halde çeşitli kaynaklarda karşımıza çıkan bilim adamlarına ait farklı yorumların kökeninde, tarihî hâdiseleri işleme tarzlarındaki yöntem sorununun yatmakta olduğu ileri sürülebilir. Diğer yandan konuyla ilgili bakış açımızı etkileyen önemli problemlerden birisi de asırlar içinde yaşanan özellikle olumsuz uygulamaların, tarihte olanı anlamayı zorlaştırdığı hususudur.

Kur'ân-ı Kerîm'de, daha Mekke döneminden itibaren Hristiyanlığın menşei, İsa, havâriiler, hristiyan din adamları vb. konularda çeşitli bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler arasında, sosyo-psikolojik etkileşimi sağlayacak bir etken olarak Hristiyanlar, Müslümanların kendilerini yakın bulacakları bir dinî grup olarak takdim edilmiştir. Onların içinde övgüye layık, Allah'a yakın kullar olduğundan bahsedilmiştir. Bunun yanında, Hristiyanların tahrif edilmiş bilgilere ve inanç sistemine sahip oldukları fikri de işlenmiştir.³ Bu bilgiler manzûmesinde,

³ Meselâ bk. *Kur'ân-ı Kerîm*, Âl-i İmrân 3/59-63, Mâide 5/71-72. Kur'ân-ı Kerîm'de Hristiyanlarla ilgili 219 âyeti kerime bulunmaktadır. Bu hususla ilgili geniş bilgi için bk. Şaban Kuzgun, "Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Hristiyanlık ve Hristiyanlar", *Asrımızda Hristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 1993, s. 61-79.

Müslümanların, geçmiş din sâlikleri gibi Allah'tan gelen bilgileri tahrif etmemeleri için uyarılmakta oldukları da dikkatlerden kaçırılmamalıdır.

Hicrî dokuzuncu yılda ise yeni bir gelişme olarak cizye âyeti nâzil olmuş ve İslâm hâkimiyetinde yaşamak isteyen Hristiyanlarla Müslümanların aynı toplumu paylaşmalarının kuralları açıklanmıştır. Aslında daha öncesinde farklı verilerle oluşan zihinsel bir arka plân ile aynı toplumu paylaşmak, sosyo-psikolojik açıdan pek kolay olmasa gerekir. Bu itibarla, itaat altına alınan gayrimüslimler kadar Müslümanların da başlangıçta psikolojik açıdan zorlanmış olabilecekleri akla gelmektedir.

Bütün bunlara rağmen, Müslümanların hem Asr-ı Saâdet'te hem de özellikle halifeler döneminde gerçekleşen geniş çaplı fetihler sonrasında, gayrimüslimlere yönelik uygulamalarında hoşgörüyü ve hukuka dayalı bir yol takip etmiş olmaları, çarpıcı bir husus olarak her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir.⁴ Bunda Allah'tan gelen emirlere itaat eden ilk Müslümanların örnek davranışları önem arz etmiştir.

Bütün bunlar bir yana, Kurân-ı Kerîm'in hedeflerinden birisinin ehl-i kitâbın İslâmiyet'i yakından tanıma şansını artırmak olduğu söylenmelidir. Zira İslâm'ın başlangıçtan itibaren ortaya koyduğu din seçim hürriyeti, son aşamada yeniden vurgulanmış ve ehl-i kitâba İslâmiyet'in anlatılması hususunda Peygamber'in vazifesinin sadece tebliğden ibaret olduğu, onları müslüman olmaya zorlayamayacağı ifade edilmiştir.⁵

Buna bağlı olarak İslâmiyet'in yayılma sürecinde dinlerinde kalmayı isteyen Hristiyanlarla zimmet anlaşmaları yapılmıştır.⁶ Bu anlaşmalarda onlara ait mabetler garanti altına alınmış; diğer dinlere ait mabetlere de herhangi bir olumsuz tavır sergilenmemiştir. Bu uygulamalarda Kurân-ı Kerîm'in diğer dinlerin mabetlerine -özelde hristiyan mabetlerine- nasıl baktığı hususunun berraklık kazan-

⁴ Bu noktada, onların, Mekke'nin fethi sırasında müşriklere karşı gösterdikleri tavrı, ilerleyen tarihsel süreçte diğer din mensuplarına da sergiledikleri söylenebilir. Zira bilindiği üzere savaşla ele geçirilen yerlerde bile bu insanlar köleleştirilmemiş, hür insanlar gibi kendileriyle anlaşmalar yapılmıştır.

⁵ *Kurân-ı Kerîm*, Âl-i İmrân 3/20.

⁶ Bu anlaşmalar ve içerdiği maddeler hakkında bk. Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayrimüslimler*, İstanbul 1989, s. 110-181; Levent Öztürk, *Asr-ı Saâdet'ten Haçlı Seferleri'ne Kadar İslâm Toplumu'nda Hristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 110-117.

dığı ifade edilmelidir. Bunun fikrî alt yapısının Kur’ân-ı Kerîm tarafından Hac sûresinin 40. âyetinde, cizye âyetinin nâzil olduğu dokuzuncu yıldan çok öncele-ri vurgulandığını ve Hz. Peygamber’in de Medîne’de Yahûdîlere ait olan Beytü’l-Midrâs’la ilgili fîlî uygulamalarıyla sahâbeye örnek olduğunu düşünüyoruz. Ardından cizye anlaşmaları çerçevesinde farklı bölgelerde yer alan diğer dinlere ait mabetlere tanınan haklar da bu çerçeveyi tamamlayan bir uygulama olarak önem taşımaktadır. Dolayısıyla Hac sûresinde zikredilen 40. âyeti tahlil etmek fikirlerimizi daha anlaşılır kılacaktır.

Hac sûresinin 40. âyetinde “Eğer Allah bir kısım insanları, diğer bir kısmı ile savuşturup önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah’ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi.” buyrulmaktadır.

3- Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Hristiyan Mabetleri

Âyet-i kerîmeyi daha iyi yorumlayabilmek için âyetin nüzûl sürecine ve sûre içindeki bağlamına bakmak yerinde olacaktır.

a- Âyetin Nüzûl Süreci ve Diğer Âyetlerle İlişkisi

Rivâyetlere göre Hac sûresinin büyük bir kısmının Medîne’de nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 39. âyetinde Mü’minlerin yurtlarından çıkarılmış olmalarına değinilmesi Hac sûresinin bu bölümünün hicretten sonra birinci yılın başlarında Medîne’de nâzil olduğunu göstermektedir. Bu kısım, Müslümanların Medîne’ye hicretinden sonra da devam eden Mekkelilerin taciz saldırılarına karşı savaşımaya izin veren ilk âyet olarak bilinir.⁷

Âyette geçen “ve levlâ def’ullahi’n-nâse ba’dahum bi-ba’d: Eğer Allah insanların bazısını bazısıyla savuşturmasaydı” ifadesi Bakara sûresinin 251. âyetinde de geçmekte ve “lefesedeti’l-ard: yeryüzü bozulur giderdi” ifadesiyle gerekçe gösterilerek kötülüğe karşı koymakla, iyi ve güzel şeylerin devamının

⁷ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî (211/826), *Tefsîru’l-Kur’ân* (nşr. Mustafa Müslim Muhammed), I-III, Riyâd 1989, II, 39; Ebû İshâk İbrahim b. es-Serîyy ez-Zeccâc (311/923), *Meânî’l-Kur’ân ve İrâbühü* (nşr. Abdülcelîl Abdüh Şelebî), I-V, Beyrut 1988, III, 430; Muhammed b. Ahmed b. Cüzeyy el-Gırnâtî (741/1340), *Kitâbü’t-Teshîl li-Ulûmi’t-Tenzîl (Tefsîru İbn Cüzeyy)* (nşr. Muhammed Abdü’l-Mun’im el-Yûnusî, İbrahim Atve Avd), I-IV, Kahire 1973, III, 91; Muhammed Esed (ö. 1992), *Kur’an Mesajı* (trc. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), I-III, İstanbul 1999, II, 678.

sağlandığına işaret edilmektedir. Nitekim insanlara kendilerini koruma gücünün verilmesiyle ve kötülük çıkarıcıların etkisiz hale getirilmesiyle insanlığın, sanatın ve dinin tehlikelerden uzak kalacağı belirtilmektedir.⁸

Hac sûresinin 39. ve 40. âyetinde de kendilerine saldırı yapılan, haksız yere yurtlarından çıkarılan suçsuz kimselere savunma izni verildiği ifade edilmekte ve bu müsaadenin sebebi olarak “Eğer Allah insanların bir kısmını bir kısmı ile defetmeseydi içinde Allah’ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler elbette yıkılıp giderdi.” denilmektedir.

Nüzül süreci bağlamında âyetin manasının Müslümanlara kendilerini savunmak suretiyle dinlerini, mabetlerini korumaları gerektiği vurgusunun yapıldığı ve diğer dinlerden örneklemelerin sunulduğu anlaşılmakta ise de Müslümanların o gün Kubâ ve Medîne Mescid’i dışında mescitlerinin bulunmaması, âyette ise mescitlerden bahsedilişi; ayrıca Mekkelilerin henüz herhangi bir saldırısının mevcut olmaması dikkatleri çekmektedir. Bunun yanında tarihsel süreçte, bazı dinlerin, diğer dinlerin mabetlerine yönelik mütecaviz hareketleri de bilinmektedir. Bu meyanda âyetin Yahûdilerin Beytü’l-Midrâs kurumlarının bulunduğu Medîne’de nâzil olması da ayrı bir önem arz etmektedir. Bu bakımdan âyetin yorumunu, sadece Müslümanların kendi mabetlerini koruma sorumluluğu olarak anlamak yetersiz olacaktır.

Bu durumda âyette kastedilen mananın, Müslümanların bütün mabetleri koruma vazifesine hazırlanmak üzere kendilerine sunulan bir ön bilgi olduğu akla gelmektedir. Âyetlerin bazen ileride Müslümanlardan istenebilecek emirleri ya da gelişmeleri beslemek için sahâbenin şuurlarını bazı imgelerle şekillendirdiği bilinen bir husustur. Bu meyanda, Mekke döneminin onuncu yılında nâzil olan Yûsuf sûresinin; ilerleyen tarihsel kesitte hicret, ifk hâdisesi ve Mekke’nin fethi gibi olaylarda duygu ve düşünsel olarak Müslümanların tavırlarını şekillendirmek üzere nâzil olduğu şeklindeki bir yaklaşım konunun anlaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır.⁹

⁸ İbn Cüzeyy el-Gırnâtî, III, 91.

⁹ Hz. Yusuf’un kardeşleri tarafından, baba ocağından uzaklaştırılması ve akabinde yaşadığı hâdiseler, bu konuyu dile getiren âyetlerin nüzülünden üç yıl sonra gerçekleştirilecek olan, Hz. Peygamber’in de içlerinde bulunduğu hicret olgusuna zihinsel olarak müslümanları hazırlamış olmalıdır. Aynı şekilde Yusuf sûresinde işlenen iffet olgusu da, ifk hâdisesinde

Öte yandan Bakara sûresinin 114. âyetinde “Allah’ın adının O’nun mescitlerinde anılmasına mani olan ve onları tahrip etmek için çalışan kimseden daha zalim kim olabilir? İşte böylesi insanlar bu yerlere yalnızca korkuyla girerler...” buyrulmaktadır. Âyetlerin Negrân heyetinin gelişi sırasında Yahûdiler ile Hristiyanlar arasında ortaya çıkan tartışmalara bağlı olarak nâzil olduğu bilinmektedir. Anlaşılan o ki, sadece kendi bilgilerinin ve zikirlerinin doğru olduğunu ileri süren bu kesimlere karşı Allah, önceki ayetlerle birlikte düşünülüşünde onların inançlarındaki doğruları hesap gününde ortaya koyacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla din sahiplerinin birbirlerini menetmeleri anlamsızdır. İslâmiyet gelinceye kadar Hristiyanların ve Yahûdilerin birbirlerine yaptıkları zulümler kötü örnekler olarak tarihte kalmıştır. Fakat Allah inancını temel eksen olarak kabul ederek her dine saygı gösterilmesi zarureti, İslâm’ın temel prensiplerinden biridir. Dolayısıyla başka bir inancın mensuplarını kendi inançlarına göre Allah’a ibadet etmekten alkoyma teşebbüsleri Kur’ân tarafından kutsallığa tecavüz fiili olarak nitelendirilmiştir. Hz. Peygamber’in Negrân heyetinin gelişi sırasında Hristiyanların Mescid’e serbestçe girmelerine izin vermesi, ibadetlerini icra etmeleri için teklifte bulunması bir yana, gruplar arasındaki üstünlük tartışmalarına Allah’ın müdahalesi bile ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir.¹⁰

b- Âyette Yer Alan Bilgiler ve İşlenen Ana Temalar

Hac sûresinin 40. âyetinde yukarıda da vurgulandığı üzere diğer dinlere ait mabetlerin isimlerinden bahsedilmektedir. Âyet-i kerîmede geçen savâmî‘, biya‘ ve salavât kelimelerine müfessirler tarafından farklı anlamlar verilmiştir. Bunda hristiyan kültürüne dair bazı bilgilerin sağlıklı bir şekilde elde edilip edilmediği

müslümanlar için önemli bir hareket noktası olmuştur. Hz. Peygamber’in eşi Âişe’nin suçsuzluğunu ifadelendirmek üzere, Yusuf sûresindeki bazı âyetleri kullanması burada hatırlanabilir. Onca eziyet çeken Yusuf’un, kardeşlerini affetmesi, Mekke’yi ele geçiren Hz. Muhammed’in Mekkelileri affetme bilincini pekiştirmiş olmalıdır. Bk. Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî (207/822), *Kitâbü’l-Megâzî* (nşr. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1966, II, 432-433, 835.

¹⁰ Esed, I, 32-33; Ali Özek ve Ark., *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâlî* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), İstanbul 1993, s. 17. Bazı tefsirlerde içinde Allah’ın ismi anıldığı halde yıkılan mescidin, Beytül-Makdis olduğu kayıtlıdır. Bk. Ebü’l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî (375/983), *Babru’l-Ulûm (Tefsîru’s-Semerkandî)* (nşr. Ali Muhammed Muavvid ve ark.), I-III, Beyrut 1993, I, 151; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (671/1272), *el-Câmi’ li-Abkâmi’l-Kurân*, I-XX, 2. baskı, Kahire 1952, II, 76.

hususunu ön plâna çıkmaktadır. Bununla birlikte çoğunlukla savâmi' ve biya' kelimelerinin, hristiyan mabetlerini ifade etmek üzere kullanılmış olduğu görülmektedir. İslâm tarihi kaynaklarında dikkatleri çeken kenîse, bâa, deyr, umr, kalâye, savmea gibi kelimeler de –diğer dinlere ait mabetlerle ilgili ortak kullanımlar bir kenara bırakılırsa- genelde hristiyan mabetlerini ifade etmek üzere zikredilmişlerdir.¹¹

Âyet-i kerîmede, mabet isimleriyle ilgili olarak sunulan bilgiler yanında, asıl olarak vurgulanan iki ana tema vardır. Bunlardan birisi Allah'ın bir kısım insanla diğerlerini engellemek suretiyle mabetleri koruduğudur. Diğeri ise bu mabetlerin Allah'ın isminin çokça anılan mekanlar olduğudur.

Âyet-i kerîmede yer alan birinci tema ile ilgili yorumlara baktığımız zaman farklı iki yaklaşımın mevcudiyeti hemen dikkatleri çekmektedir. Bunlardan birisi akla ilk gelen geçmiş toplumlarda da her din sâlikinin, kendi zamanlarında mabetlerini koruduğu, dolayısıyla Müslümanların da kendi mabetlerini korumakla sorumlu oldukları yaklaşımıdır. Bunun yanında âyeti diğer dinlere ait mabetleri dile getirmeksizin oldukça uzak yorumlarla açıklamaya çalışanlar da bulunmaktadır. Diğeri bir yaklaşım ise Müslümanların bütün mabetlerin korunması ve onlara saygı gösterilmesi hususunda tarihî bir misyonu üstlendikleri yönündedir.

İkinci tema ile ilgili yorumlarda ise bazı yazarların Allah'ın isminin anıldığı yerleri sadece mescitler olarak görme eğiliminde oldukları, diğerlerinin ise bütün mabetlerde Allah'ın isminin çokça anıldığını belirttikleri görülmektedir. Şimdi bu yorumları genişçe ele almaya çalışalım.

c- Âyetle İlgili Yorumlar

İlk dönem müfessirlerinden Mücâhid (ö. 102/720) şahitler ve anlaşmalar olmasaydı, savâmi' ve zikir yok olur giderdi, görüşündedir. Mücâhid'in kastettiği, Allah'ın Müslümanlar sayesinde mabetleri koruduğu, onları zimmet anlaşma-

¹¹ Bu hususta bk. Öztürk, s. 102-106. İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren gayrimüslim mabetlerinin âlimler tarafından hangi isimlerle bilindiğini, asırlar içinde niçin kavram farklılıklarının ortaya çıktığını, dolayısıyla Müslümanların iç içe yaşadıkları diğer kültürlerle mensup toplumlar ve gelenekler hakkında ne derece bilgi sahibi olduklarını ayrı bir makalede ele almayı plânladığımız için burada daha fazla detaya girmek istemiyoruz.

larıyla teminat altına alarak yıkılmasını önlediğidir.¹² Mücâhid'in bütün mabetleri, âyette zikri geçen ilk kelimeyle, yani savâmî ile açıklaması ve zikri ortak değer olarak ele alması konuya bakış açısını apaçık göstermektedir. Ebû Ubeyde et-Teymî'nin (ö. 210/824) yaklaşımı da bütün mabetlerin dua etme, ibadet etme yeri olduğu şeklindedir.¹³ Burada Kur'ân-ı Kerim'de hristiyan gençler (ashâb-ı kehf) için yapılan mabedin isminin mescit olarak zikredilmesi hatırlanabilir ve mabet kavramının dinler arasındaki ortak yönüne işaret edilebilir.¹⁴

Yine ilk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767), müşrikleri Müslümanlarla savuşturmasaydı, müşrikler galebe çarlarlar ve Müslümanları öldürürlerdi; dolayısıyla da mabetler yıkılırdı, yorumunda bulunmaktadır. Mukâtil, tefsirinin devamında -incelediğimiz diğer tefsirlerde göremediğimiz- oldukça farklı bir yaklaşımla, mabetler yerine dinleri ve inananları zikrederek [râhiplerin (savâmî), Hristiyanların (biya), Yahûdilerin (salavât) ve Müslümanların (mesâcid)], müşriklerin şirk tehdidi altında bulduklarını belirtir. Farklı inançların kendi mabetlerinde Allah'ın ismini çokça andıklarını ve Allah'ın da Müslümanlarla onları koruduğunu dile getirir.¹⁵

Diğer bazı müfessirlerce âyetin "Allah insanların bazısını bazısıyla savuşturmasaydı" kısmına verdikleri anlamlar şu şekilde özetlenebilir:

Müslümanlarla müşrikleri savuşturmasaydı; nebilerle müminleri korumasaydı; ashâbla tabiîni engellemeseydi; hakları, şahitlerin şahitlikleriyle korumasaydı; nefisleri faziletlerle dizginlemeseydi; münkeri, marufla kaldırmayasaydı; yöneticilerin adaletiyle, haksızlıkları ortadan kaldırmayasaydı.¹⁶

¹² Mücâhid b. Cebr (102/720), *Tefsîru'l-Âmâm Mücâhid* (nşr. Muhammed Abdüssellâm Ebu'n-Nîl), Beyrut 1989, s. 482.

¹³ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ et-Teymî (210/824), *Mecâzi'l-Kur'ân* (nşr. Fuat Sezgin), I-II, 2. baskı, Beyrut 1981, II, 54.

¹⁴ Bk. *Kur'ân-ı Kerim*, Kehf 18/21. Bakara sûresinin 114. âyetinin yorumlarında verilen nakiller de daha önceki mabetlere atıfla mescit ifadesinin Kur'ân-ı Kerim tarafından ortak bir terim olarak kullanıldığını göstermektedir. Mekke'de nâzil olduğu bilinen Cin sûresinin 18. âyetinde de diğer mabetler ve Ka'be kastedilerek "Mescitler Allah'ındır. Öyleyse Allah'la birlikte başkasına dua etmeyin." buyrulmaktadır.

¹⁵ Mukâtil b. Süleymân el-Belhî (150/767), *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (nşr. Abdullah Mahmûd Şehhâte), I-V, Kahire 1983-1989, III, 129-130.

¹⁶ İbn Cüzeyy el-Girnâtî, III, 91; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2. baskı, İstanbul 1960-1962, V, 3408-3409.

İlk dönemlerden itibaren müfessirlerin büyük bir kısmı, Allah'ın Müslümanlar sayesinde müşrikleri engellediğini ve farklı dinlere ait mabetlerin korunduğunu dile getirmişlerdir. et-Taberî'nin (ö. 310/922) pek çok farklı yorum arasından yaptığı tercih bu minval üzeredir. O, Müslümanlarla müşriklerin tehlikelerini bertaraf etmeseydi, anlamını daha güzel bulur.

ed-Dahhâk b. Müzâhim'in (ö. 105/723) görüşü ise 'şu an Müslümanlar farklı dinlere ait mabetleri korumasalar müşrikler bu mabetleri yıkarlar', şeklindedir. ed-Dahhâk'ın, İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-688) naklen aktardığı görüş ise daha çarpıcıdır: İslamiyet'in ortaya koyduğu bu yaklaşımla zimmîler korunmuş, mabetleri garanti altına alınmıştır.

et-Taberî, ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) ve en-Nesefî (ö. 710/1310) gibi âlimler, Müslümanların sahip olduğu otorite sayesinde müşriklerin saldırı imkânını bulamadıklarını; mabetler koruma altına alındığı için bir yıkımın söz konusu olmadığını düşünürler.¹⁷

Bütün bu yorumların yanında âyet-i kerîmeyi anlamından oldukça farklı bir şekilde tefsîr etmeye çalışanlar da olmuştur. Bunlardan bazıları şu şekilde özetlenebilir: Müminleri dinleriyle korumasaydı, iyilerle kötülerini kovmasaydı, namaz kılanlarla kılmayanları, haccedenlerle haccetmeyenleri savuşturmasaydı mescitler yıkılır giderdi. Müslümanların duası-namazı, düşman girdiği zaman kesilir; her peygamberin dinini, emirleriyle ve tâbileriyle korur. Eğer Allah, nebîler ve müminlerle diğerlerine kendi çağlarında engel olmasaydı onlar geçmiş toplumları hâkimiyetleri altına alırlardı. Böylece onlar bu ümmete de hâkim olur ve mabetlerini yıkarlardı.¹⁸

Diğer dinlerin mabetlerini korumaya olumsuz yaklaşanların yaptıkları bu yorumlarda, bir yandan korunan sadece Müslümanların mabetleri olup diğer

¹⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'an*, I-XV, Beyrut 1988, X, 174-175; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî (538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, I-IV, Beyrut t.y., III, 16; Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (710/1310), *et-Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiki't-Te'vîl)* (Hazırlayan: İbrahim Muhammed Ramazan), I-III, Beyrut 1989, II, 1077.

¹⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (207/822), *Meâni'l-Kur'an*, I-III, 2. baskı, Beyrut 1980, II, 227; Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî (III/IX. asır), *Tefsîru Kitâbillahî'l-Azîz* (nşr. el-Hac b. Saîd Şerîfî), I-IV, Beyrut 1990, III, 120; es-Semerkindî, II, 397; İbn Cüzeyy el-Gırnâtî, III, 92.

mabetlerden bahsedilmemektedir. Diğer yandan da geçmiş din mensuplarının kendi zamanlarında, mabetlerini korudukları vurgulanmakta, Müslümanların diğer mabetlere nasıl bir tavır alacağı dile getirilmemektedir.

ez-Zeccâc (ö. 311/923), el-Kurtubî (ö. 671/1272) ve İbn Cüzeyy (ö. 741/1340) gibi âlimlerin yorumları, biraz önce vurguladığımız sorunu daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır: Allah bazı insanları bazısıyla engellemeseydi her nebinin kendi zamanında ibadet yapılan yerleri yıkılırdı. Mûsâ zamanında “havaralar”, İsâ zamanında “kiliseler”, Muhammed zamanında mescitler yıkılırdı. Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1209) ilavesine göre bu koruma kitapları tahrip edilmeden, nesih edilmeden önce, yani hak üzere oldukları zamana aittir.¹⁹

Kur'ân-ı Kerîm'deki ifadeler ve Hz. Peygamber'in yapmış olduğu anlaşmalara rağmen karşımıza çıkan bu yorum tarzının, toplumda yaşanan bazı sosyal hâdiselerin tesirinde zamanla şekil kazandığı anlaşılmaktadır.²⁰

Aslında tarihe hızlıca göz gezdirildiğinde cehalet ve hoşgörüsüzlük sebebiyle inananların, diğer dinlere ait mabetleri yakma ya da yok etme gayretlerinin mevcudiyeti dikkatleri çekecek ve garipsenecektir. Bazı müfessirlerin nakillerinden, bir takım Müslümanların kiliselerin yıkılması hususunda hırslı oldukları, fakat Hz. Ali'nin kendilerine engel olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ali'den gelen bir nakle göre bu âyetler ashâb hakkında nâzil olmuştur ve onlar tâbiînin bu konudaki hatalarına engel olmuşlardır.²¹ eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) bir çok yorumdan sadece “Muhammed ashâbıyla tâbiîni engellemeseydi kiliseler yıkılırdı”, yorumunu tercih etmiş olması bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir.²²

el-Bikâî (ö. 885/1470), her dinin diğer dine ait mabetleri yıkmak isteyeceğini, hattâ bazen bir dinin farklı mezheplerinin diğerlerine ait ibadet yerlerini bile

¹⁹ ez-Zeccâc, III, 431; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverî (450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn (Tefsîru'l-Mâverî)* (Hazırlayan: es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm), I-VI, Beyrut 1992, IV, 30; es-Semerkandî, II, 397; el-Kurtubî, XII, 70-71; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî (606/1209), *et-Tefsîru'l-Kebîr*, I-XXXII, 3. baskı, Beyrut 1990, XXIII, 40.

²⁰ Bazı örnekler için bk. Öztürk, s. 117-136.

²¹ et-Taberî, X, 174; Ebü Muhammed Abdürrahmân b. Muhammed b. Ebî Hâtîm (327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (nşr. Es'ad Muhammed et-Tayyib), I-X, Mekke 1997, VIII, 2497.

²² Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (1250/1834), *Fethu'l-Kadîr* (nşr. Abdürrahmân Umeyre), I-V, 2. baskı, Beyrut 1997, III, 624.

yıkma isteğini taşıdığını dile getirmektedir. Ancak Allah'ın buna mani olduğunu ve istediği kullarla buna engel olacağını ifade etmektedir.²³

İbn Huveymendâd da bu âyetin, zimmîlere ait kiliseleri yıkmak isteyenlere mani olduğunun altını çizer. Ancak o, döneminin bakış açısına bağlı olarak yenilerinin yapılmasına müsâade edilmeyeceğini, daha önce haklarında anlaşma yapılan kiliselere ilave yapılan yerlerin yıkılması gerektiğini söylemekten geri durmamıştır.²⁴

Burada ifade edilmesi gereken son bir nokta, Allah'ın, Hac sûresinin 40. âyetinde murat ettiği hususun, Hz. Peygamber'in gayrimüslimlerle gerçekleştirdiği zimmet anlaşmalarında ortaya koyduğu uygulamalarla netlik kazandığıdır. Bu örneklendirme sayesinde, Müslümanların ve sonraki nesillerin yanlış yorumlama imkanı ortadan kaldırılmak istenmiştir. Aslında âyet bir başka açıdan bakıldığında mabetleri koruyanın, bütün mabetlerin korunmasını isteyen Allah olduğunu açıklamaktadır.

d- 'İçlerinde Allah'ın Adı Çokça Anılan' Mabetin Hangisi Olduğu Hususu

Mukâtil, Ebû Ubeyde et-Teymî, İbn Cüzeyy ve el-Bikâî gibi bazı âlimler 'İçlerinde Allah'ın adı çokça anılan' mabetlerin, âyette zikredilenlerin hepsine şâmil olduğunu dile getirmişlerdir. ed-Dahhâk da bütün mekanlarda Allah'ın isminin çokça anıldığını belirtir ve 'Allah'ın ismi anılan yerlerin' mescitlere tahsis edilmediğine vurgu yapar. Katâde, er-Râzî gibi âlimlerin tercihi ise bunun sadece mescitler olduğudur. Bir grup müfessir ise Allah'ın adının mescitlerde çokça anıldığını, diğer mabetlerin Allah'ın adının anıldığı yer olmaktan çıkıp başka maksatlar için kullanıldığını ifade etmişlerdir. Bazı müfessirlerin ise bu hususa açıklık kazandırmaktan kaçınmış oldukları anlaşılmaktadır.²⁵

²³ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhim b. Ömer el-Bikâî (885/1470), *Naẓmü'd-Dürer fî Tenâsübi'l-Âyât ve's-Süner*, I-XXII, Haydarâbâd 1978-1984, XIII, 57-58.

²⁴ el-Kurtubî, XII, 70-71.

²⁵ Mukâtil b. Süleymân, III, 129-130; Abdürrezzâk, II, 39; İbn Ebî Hâtim, VIII, 2497; el-Huvvârî, III, 120; İbn Cüzeyy el-Gırnâtî, III, 92; el-Bikâî, XIII, 57; er-Râzî, XXIII, 39-41. Ayrıca bk. Yazır, V, 3408-3409; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-X, İstanbul 1990, VI, 29-31; Esed, II, 678.

4- Tarihsel Süreç: Pratikteki Yansımalar ve Kırılmalar

Hz. Peygamber'in Medîne'ye hicretten sonra, Medîne Yahûdileri tarafından kullanılan Beytü'l-Midrâs'a yönelik olumsuz bir tavır takınmadığı, hattâ bizzat kendisinin Yahûdilere, İslâmiyet'i anlatmak için Beytü'l-Midrâs'a gittiği bilinen hususlardandır.²⁶ Dolayısıyla mabetlerle ilgili ilk uygulamanın bu olduğu ve diğer dinlere ait mabetlerin İslâmiyet bakımından bir sorun teşkil etmediği, başta Hz. Muhammed olmak üzere Medîneli Müslümanlar tarafından saygıyla karşılandığı anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in, Hristiyan Necrân heyeti Medîne'ye geldiği zaman Mescidü'n-Nebî'de ibadetlerine müsâade etmesi²⁷ de onların Allah'a yönelmelerine kıymet verişinin bir ifadesi olarak burada hatırlanabilir.

Bilindiği üzere İslâmiyet'in hâkimiyetini kabul etmek suretiyle zimmî statüsünde İslâm topraklarında yaşamayı kabul etmiş olan ehl-i kitâp, prensip olarak inançlarını yaşama imkanını elde ediyor, herhangi bir baskı ile karşılaşmıyordu. Dinî hayatın bir parçası olan mabetlerle ilgili uygulamalar da bu hoşgörü ve saygının en bâriz örneğini teşkil etmekteydi.

Necrânlılarla ve o bölgede yaşayan diğer kabile piskoposlarıyla yapılan anlaşmalarda kiliselerin teminat altına alındığı, onlara zarar verilmeyeceği belirtilmişti. Ayrıca bölgedeki bazı hristiyan kabile görevlilerine gönderilen emannâmelerde bu garantiler tekrar edilmişti. Hz. Muhammed dönemine ait olmak üzere kiliselerinin bir kısmına el konulduğu, yeniden kilise yapmalarının istendiği, yıkılanların tamir edilmemesinin vurgulandığı şeklinde sahîh bir belge ve ifade bulunmamaktadır.²⁸

Hz. Muhammed'in vefatından kısa bir süre sonra başlayan fetihler sırasında sulh yoluyla ya da savaşıla ele geçirilen yerlerde, diğer bir çok hakla birlikte mabetlerin muhafazasına dair garantiler sunuldu. Taberiyye ve Kudüs örneklerinde çok bariz bir şekilde karşımıza çıktığı üzere Müslümanlar mabetlerini inşa etmek için kesinlikle bir hristiyan mabedini tercih etmediler. Patrik tarafından

²⁶ Bk. Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm (218/833), *es-Sîratü'n-Nebîyye* (nşr. Mustafa es-Sakkâ ve ark.), I-IV, 2. baskı, Kahire 1955, I-II, 522, 558-559, 564-565; er-Râzî, VII, 216-217.

²⁷ İbn Hişâm, I-II, 574.

²⁸ Detaylar ve konuyla ilgili kaynaklar için bk. Öztürk, s. 110.

Kıyâme Kilisesi'nde kendisine teklif edilen ibadeti sırf kendisinden sonra gelen Müslümanların orayı namazgâha çevirebilecekleri endişesiyle reddeden Hz. Ömer'in tavrı burada vurgulanmalıdır. Rivâyetlerde bazı kiliselerin kısmen ya da tamamen kullanıldığına dair karşımıza çıkan bilgiler ya geçici ihtiyaçları karşılamak üzere ortaya çıkan bir uygulama ya da rivâyet bakımından zayıf belgeler olarak görünmektedir.²⁹

Meselâ, Dımaşk kentinde mevcut olan kiliselerle ilgili yanlış bir yorumdan kaynaklanan kiliselerin yarısına el konulduğu ya da şehrin en büyük kilisesi olan Yohanna kilisesinin yarısının cami olarak kullanıldığı şeklinde aktarılan rivâyetlerin de yeniden incelenmesi gerekmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Yohanna kilisesi el-Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) zamanında, yani başındaki cami ile birleştirilerek caminin plânına ilave edilmiştir.³⁰

Görülebildiği kadarıyla, "İslâm'da kilise inşa etmek yoktur" şeklinde bazı kaynaklarda³¹ hadis olarak nakledilen söz de sahih değildir. Bu sözün, bazı siyasî hadiseler neticesinde ortaya çıktığı ve zamanla Hristiyan kültürüne tepkinin bir ifadesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asırlar içinde gayrimüslimlerin yeni mabet yapmalarına en olumlu bakan ekolün Hanefî mezhebi olduğu, onların bazı yeni yorumlar getirmek suretiyle sosyal hayatta ortaya çıkan ihtiyaçlara çözüm arayışına gittikleri bilinmektedir. Hanefîlerce Müslümanlar tarafından inşa edilen kentlerde kilise yapılamayacağı düşüncesine gidilmiş ise de hoşgörü ve ihtiyaçların karşılanması prensipleri neticesinde bu kentlerde de bazı kiliselerin inşa edildiği açıktır. Bunların yanında tarihte zaman zaman farklı sebeplerden dolayı kiliselerin tahrip edildiği, izinsiz yapıların yıkıldığı şeklinde örneklere de rastlanmaktadır.³²

5- Sonuç

²⁹ Geniş bilgi için bk. Öztürk, s. 111-115.

³⁰ Bu hususla ilgili olarak bk. Öztürk, s. 120-122.

³¹ Hadis için bk. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (458/1065), *Kıtabu's-Süneni'l-Kübrâ*, I-X, Beyrut 1992, X, 24; Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Hanefî ez-Zeylâî (762/1360), *Nasbu'r-Râye li-Ehâdîsi'l-Hidâye*, I-IV, 2. baskı, Beyrut 1973, III, 453-454.

³² Bk. Öztürk, s. 116-117, 134-136.

1. Hac Sûresinin 22/40. âyetinin tercih edilmesi uygun görünen manası şu olmalıdır:

“Eğer Allah bir kısım insanları diğer bir kısmı ile savuşturup önlemeseydi, mutlak surette, içlerinde Allah’ın ismi bol bol anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılır giderdi.”³³

2. Buna bağlı olarak bütün mabetlerde Allah’ın isminin çokça anıldığı dile getirilmekte ve onların korunmasının Allah’ın muradı olduğu ifade edilmektedir.

3. Âyetten anlaşılması beklenen mananın bu olduğu, Hz. Muhammed’in zimmî statüsündeki Hristiyanlarla yaptığı anlaşmalarda açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu anlaşmalarda onların mabetlerine karşı hiçbir olumsuz yaklaşım sergilenmemiştir.

4. Âyet sadece hristiyanlara ait mabetleri değil, bütün diğer dinlere ait mabetleri de içine almaktadır. Bu çerçevede hristiyan mabetleri yanında diğer bütün mabetlere Kur’ân’ın bir beyanı olarak saygı gösterilmesi ve onların korunması gerekmektedir. Tarih içinde karşımıza çıkan olumsuz bazı örnekler bir yana bırakılacak olursa, İslâm’ın ilk dönemlerinde Medîne toplumunun birliğini bozmaya çalışanların gizli faaliyetlerini sürdürdükleri Dırar Mescidi ve Ka’be’deki putlar hariç putperest mabetleri de dahil olmak üzere, kutsal mekan olarak addolunan mabetlere zarar verilmediği ve bu mabetlerin günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Bu, mutlak bir saygının yansıması ve tabii hakların en güzel örneği olarak mütâlaa edilmelidir.

5. el-Bikâ’î’nin de belirttiği üzere her toplumda başka din ve mezheplere ait mâbetlerin yıkılmasını isteyen, onlara ihtiyaç olmadığını düşünen bir anlayış da var olagelmıştır. Bu anlayış tefsirlere de sirayet etmiştir. Bu düşüncede olanlar tarafından, ele aldığımız bu âyet, asırlar içinde ve günümüzde çok farklı anlamlarda tevil edilmiştir. Yapılan yorumların büyük bir kısmında âdetâ diğer dinlere

³³ Diğer tercüme ise şöyledir: “Eğer Allah, insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, havralar, kiliseler ve içinde Allah’ın adı çok hatırlanan mescitler yıkılıp giderdi.” Her iki tercüme de birkaç örnek olmak üzere krş. *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, (Diyadinet İşleri Başkanlığı Yayınları), Ankara 1985, s. 336; Özek, s. 336; Hüseyin Atay, *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, Ankara 1995, s. 336; Esed, II, 678; Ateş, VI, 29-31; Muhammed Hamîdullah, *Azîç Kur’an* (trc. Abdülaziz Hatip-Mahmut Kanık), İstanbul 2000, s. 484.

ait mabetlerin teminat altına alındığı, saygı gösterilmesi ve Müslümanlar tarafından korunması gerektiği hususu ifade edilmekten kaçınılmıştır.

6. Bazı yorumlarda dikkatleri çeken, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed tarafından ortaya konulan prensiplerin ifade edilmekten geri durulduğunu gösteren uzak ya da dolaylı yorumların, dört halife dönemi sonrasında toplumda yaşanan bazı olumsuzluklar nedeniyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

7. İlgili âyetin “Eğer Allah bir kısım insanları diğer bir kısmı ile savuşturup önlemeseydi,...” kısmıyla ilgili yorumlarda yer alan ‘Müslümanlar sayesinde müşriklerin tehlikelerini bertaraf etmemiş olsaydı’ şeklindeki yorumun en geniş anlamlı bir yaklaşım olduğu ağırlık kazanmaktadır. Bazı yorumlarda her ne kadar ‘doğru şahitlerle zulüm engellenmeseydi’ ifadesi kullanılmış ise de âyetin mazmûnuna uygun olarak ‘zimmîlerle yapılan anlaşmalar ve buna şahit olanlar olmasaydı’ ifadeleri bu bağlamda önem arz etmektedir. Burada Müslümanların müşrikleri engelleyemedikleri pagan istilaları esnasında pek çok mabedin yıkıldığı hatırlanabilir.

8. Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerîm, farklı dinlere ait mabetlerin Allah tarafından tarihî örgü içinde korunduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında âyet, sosyal barışın bir ifadesi olarak mukaddes sayılan mabetlerin korunması fikriyle ortak değerlere vurgu yapmakta ve inananların ‘aynı bütünü’ oluşturduklarını ifade etmektedir.